

ILTİMAS

ILTİMAS
(الْتِمَاس)

Adam kayırma anlamında
ahlâk terimi.

Sözlükte "el sürme, dokunma" anlamındaki lems kökünden masdar olup "istemek, aramak" mânâsına gelen iltimas Türkçe'de "haksız yere adam kayırma, birine arka çıkma, ona ayrıcalık tanıma" anımlarında kullanılmaktadır. Arapça'da ise şefâat, ısâr, tâfdîl gibi kelimeler bu anlamda kullanılır.

İltimas, genel olarak dinlerin ve hukuk sistemlerinin adalet anlayışı ile bağıdaşmayan bir davranış olup dinî metinlerde ve hukuk sistemlerinde bu tür davranışları önlemeye yönelik bazı hükümler bulunmaktadır. Meselâ Tevrat'ta iki kadınla evli olan bir adamın daha çok sevdigi ikinci karısının çocuklarına iltimas etmesinin yasaklandığı belirtilir (Tesniye, 21/15-17).

Kur'an-ı Kerîm'de iltimas kelimesi bir âyette sözlük anlamıyla geçer (el-Hadîd 57/13). Bununla birlikte hak, adalet, dürüstlük gibi ahlâkî konulara dair pek çok âyet iltimas yasağını da kapsar. Ayrıca "insanların belli bir amaca ulaşmak için birbirlerine aracı olmaları" anlamına gelen şefaat kelimesi Kur'an'da "şefâat-i hasene" ve "şefâat-i seyyie" şeklinde ikiye ayrılmış olup (en-Nisâ 4/85) şefâat-i seyyie Türkçe'deki iltiması ifade etmektedir. Yargı işlerinde yakınlara iltimasta bulunma, zengin-fakir ayrımı yapma ve duygusal davranışın adaletten ayrılma yasaklanırken kişinin kendisi, ana babası ve yakın akrabası aleyhine de olsa şahitlik ederken doğruluktan sapmaması emredilir (en-Nisâ 4/135).

İltimas kelimesi çok sayıda hadiste yine sözlük anlamında kullanılmışsa da (Wensinck, *el-Mu'cem*, "Ims" md.) başka ifadelelerle iltiması yasaklayan hadisler de vardır. Meselâ bazı sahâbîlerin, Benî Mahzûm'dan hırsızlık yapan bir kadına asaleti dolayısıyla had uygulanmaması konusunda ricada bulunması için Üsâme b. Zeyd'i kendisine göndermelerine üzülen Hz. Peygamber, suç işlemesi halinde kızı Fâtima'yı bile cezalandırmakta tereddüt etmeyeceğini, önceki milletlerin ceza uygulamasında zengin ve asille zayıf, fakir ve aşağı tabakadan olanlar arasında ayırmalarını yüzünden helâk olduklarını belirtmiştir (Buhârî, "Enbiyâ", 54, "Hudûd", 11, 12; Muslim, "Hudûd", 8-9). Bu hadiste Üsâme'nin aracı şefaat kelimesiyle

ifade edilir. İslâm adliye tarihi, kararlarında iltimasa yer vermeyen kadıların menkibeleriyle doludur. Bunlardan biri olan Kâdi Şüreyh'in Hz. Ali ile bir yahudiyi muhâkeme etmesi meşhurdur. Kadi halife-ye makamından dolayı iltimas etmediği gibi oğlu Hasan'ın babası lehine şehâdetini de kabul etmemiştir (Süyûtî, s. 184). İltimas yalnız müslümanlara değil İslâm devletinde yaşayan zimmîlere de yasaklanmıştır. Hz. Peygamber, Medine yahudilerinin eşrafı arasında yaygın olan zina ya onların kendi hukuklarına göre had uygulamaktan kaçınmalarını onaylamamıştır (Muslim, "Hudûd", 28).

Kur'an-ı Kerîm, "emanet" olarak nitelidirgi görevlerin ehil olanlara verilmesini ve insanlar arasında adaletle davranışmasını emrederken (en-Nisâ 4/58) aynı zamanda vazife taksiminde iltimas: onaylamayan genel bir ilke ortaya koymuştur. Hz. Peygamber görev dağılımı sırasında talepten ziyade liyakat aramış, kendisinden sonra adam kayırma işinin görüleceğini bildirerek bu gelişmeler karşısında sabırı olunmasını öngötmüştür (Buhârî, "Fiten", 2, "Ahkâm", 7, "Menâkıbü'l-ensâr", 8; Muslim, "İmâre", 14, 48). Bir hadiste de, "İş ehli olmayana verildiğinde kiyameti bekle" denilerek iltimas kiyamet alâmeti olarak zikredilmiştir (Buhârî, "İlim", 2). Özellikle devlet yönetimine dair siyâset-nâme türü kitaplarda Kur'an ve Sünnet'te esasları konulan liyakat ve adalet ilke-lerine geniş yer verilirken aynı zamanda iltimas da reddedilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "Ims" md.; Wensinck, *el-Mu'cem*, "Ims" md.; Buhârî, "İlim", 2, "Enbiyâ", 54, "Hudûd", 11, 12, "Fiten", 2, "Menâkıbü'l-ensâr", 8, "Ahkâm", 7; Muslim, "Hudûd", 8-9, 28, "İmâre", 14, 48; Ebû Dâvûd, "Hudûd", 4; Nesâî, "Sârik", 6; Mâverdi, *Nâşihatü'l-mülük* (nşr. Hıdır Muhammed Hıdır), Kûveyt 1403/1983, s. 176-177, 180, 186-191, 202-203; İbn Ebû Rendeka et-Turtûşî, *Sîrâcü'l-mülük* (nşr. Muhammed Fethî Ebû Bekir), Kahire 1414/1994, s. 211-212, 228, 249, 255, 461, 533-534, 554-555, 560-562, 569-572; Süyûtî, *Târiħu'l-hulefâ* (nşr. M. Muhyiddin Abdülmâdî), Kahire 1389/1969, s. 184.

 NEBE BOZKURT

ILTİZAM
(الْتِزَام)

Bir lafzin, zihin tarafından konusuyla bağlantılı görülen başka bir varlık ve mânaya delâlet etmesi anlamında mantık terimi
(bk. DELÂLET).

ILTİZAM

(bk. LÜZÜM-1 MÂ LÂ YELZEM).

ILTİZAM
(الْتِزَام)

Osmanlılar'da devlete ait vergi gelirinin özel bir şâhsa verilmesini ifade eden bir terim.

Lüzüm kökünden türeyen iltizâm söylekte "gerekli sayma, üzerine alma, bir tarafı tutma" gibi anımlara gelir. Terim olarak "özel bir şâhsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı belirli bir yıllık bedel karşılığında üzerine alması" demektir. Bu işi yapan kişiye mültezim denir. İltizamla eş anlamlı olarak derude, tevcih, fûruht, ihâle ve taâhhûd tabirleri de kullanılmıştır. Günümüzün deyişimle vergilendirmenin bir tür özelleştirilmesi şeklinde nitelenebilecek olan iltizam, ziraî toplumun hâkim olduğu dönemin yaygın bir uygulaması şeklinde İlkçağ'dan XX. yüzyılın başlarına kadar dâyanan pek çok ülkesinde kullanılmış bir vergilendirme metodudur.

Devlet için vergilendirmenin başlıca iki yolu vardır. Bunlardan biri, günümüzde hemen her devlette olduğu gibi maaşı memur kadroları ile vergilendirme yapılması, diğer ise vergilendirme görevinin özel teşebbüs gibi hareket eden kişilere belirli şartlarda devredilmesidir. Bu iki metot, vergilendirmede devletin kullanılabileceği mekanizmaların iki ideal şematik kutubudur. Uygulamada bu iki kutup arasında değişik şekiller her zaman için mevcut olmuştur. Osmanlılar, emanet ve iltizam usulleri diye adlandırdıkları bu metotların her ikisini de kullanmışlardır. Ancak başlangıçtan itibaren iltizamı emanete tercih etmişler ve bu tercihlerini XIX. yüzyılın ortalarına kadar pek değiştirmemişlerdir. Tanzimat'tan itibaren tercih istikameti emanetin lehine değişmekle birlikte iltizam tam olarak tasfiye edilemeden imparatorluğun sonuna kadar varlığını korumuş ve Osmanlı sisteminin yaşıtı sayılabilen nâdir kurumlardan biri olma niteliğini kazanmıştır.

İltizamı, uzun tarihi boyunca geçirdiği çeşitli değişimlerin içinde ortaya çıkan temel unsurlarını ayıplayarak genel bir model halinde şöyle tanımlamak mümkündür: Devletin, genellikle belirli bir mekânda sınırlı kanunî ve / veya şer'i vergi unsurlarından oluşan bir demeti ifade

eden mukâtaa birimlerini vergilendirmeyi rekabete açık, ekseriya müzayedele tesbit edilen ve bir bölümü peşin ödenmesi istenen belirli bir yıllık bedel karşılığında, sınırlı bir süre (tahvil) için kârî ve zararı kendine ait olmak üzere kabul edecek mültezimlere güvenilir bir kefaletle devretmesidir. Mültezimlerin bir sosyal grup olarak kimlikleri, aralarındaki rekabetin derecesi ve niteliği, kefillerle ilişkileri, vergilendirme hakkının süresi, ödenecik bedellerin ve peşinlerinin tesbiti ve ödeme şekilleri bakımından iltizam sektörü, uzun tarihi boyunca büyük değişmeler sahne olmakla birlikte bu modelin temel unsurları, yani sınırlı sürelerle rekabet içinde belirlenen ve bir bölümü peşin ödenmesi gereken bir yıllık bedel ve kefaletten oluşan iskeleti değişmeden kalmıştır.

Rekabet bazan açık ve net, bazan dolaşılık ve görünmez kalmış, fakat daima mevcut olmuştur. İltizamda her zaman tek bir şahıs olarak veya ortaklık halinde faaliyet gösteren bir mültezim vardır. Mültezim sivil sektörden, reâyâ, hatta yabancı yahut askerî zümre mensubu olabilir. İltizamda bir peşin öderne de az veya çok daima vardır; hazinenin ihtiyacına ve mültezimlerin rekabet gücüne göre miktarları yahut iltizam bedeline oranları değişmekte birlikte her zaman için bir peşin ödeme söz konusudur. İltizamda süreler uzayıp kalmış, filen birkaç günden on-on beş yıla, hatta mültezimin ölümüne kadar birçok değişmeye uğramışsa da daima sınırlı kalmıştır. XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren "ebedî" kaydı ile (ber-vech-i teb'îd), verilenlerde, daha sonra XVIII. yüzyılda kaydihayat şartı ile verilen mâlikâne türü iltizamlarda da belirli veya belirsiz, fakat her zaman için sınırlı ve sonlu kalan bir süre söz konusudur. Mirasla intikal yok denenecek kadar azdır. Modelin önemli bir unsuru da kefalettir. Başlangıçta her mültezim, büyük çoğunluğu mukâtaanın bulunduğu bölgede yerleşmiş küçük sermaye sahiblerinden oluşan bir kefil grubuna dayanıyordu. Aynı kefili başka mukâtaa veya mültezime destek vermesine müsaade edilmeydi. XV ve XVI. yüzyılların bu tam şekillenmemiş olan kefiller topluluğu giderek uzmanlaşan ve büyük merkezlerde, özellikle İstanbul'da yoğunlaşan bir kredi kurumu halinde örgütlenmiş sarraflara dönüştü. Bu değişim, XVIII. yüzyıldan itibaren zamanla açıklık kazanan bir şekilde müşahede edilmektedir. Kredi veren durumundaki kefiller iltizam kâr-

larından her zaman açık veya gizli bir pay da alıyorlardı. Bu payların niteliği, XVIII. yüzyıldan itibaren sarraflarda toplanan süreç içinde oldukça açık biçimde takip edilebilmektedir.

İltizamın Osmanlı dünyasında ne zaman başladığı tam olarak bilinmemektedir. Uygulamasına ait ilk örnekler XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülür. Ancak bu örnekler dikkatle incelediğim zaman oldukça gelişmiş ve yerleşmiş terminoloji ve mekanizmaları ile çok daha önceden başlamış olduğuna hükmedilebilir.

İltizam metodu, XVI. yüzyılın başlarında itibaren hızlı bir genişleme eğilimi içinde görünür. Bu dönemde iltizam metoduna ait modelin taşıdığı temel özellikler söyle özetlemek mümkündür: Maliyyenin binlerce mukâtaadan oluşan vergi kalemleri yalnız İstanbul'da değil, aynı zamanda her mukâtaanın bulunduğu bölgede sürekli bir rekabet içinde tutulan taliplerin kadiya yahut mahallin en büyük maliye yetkilisine (defterdar, muhassis vb.) yaptıkları başvuru ile muamele başlırdı. Aday bu başvuruda ödeyeceği meblağı, ne kadarını peşin ödeyeceğini, kefillerine ait liste ile her bir kefiliin taahhüt ettiği meblağı ve kabulünü istediği diğer şartları belirtirdi. En uygun şartlarda en yüksek meblağı teklif eden aday vergilendirmeyi başarabilecek ve teklif ettiği meblağı ödemeye yeterli malî gücün olduğunu belirledikten sonra, kadi kefillerin taahhüt ettiği kefalet meblağını ödeme gücüne sahip olup olmadıklarını anlamak üzere evlerine kadar giderek bizzat müşahede edip güvenilir şahitlerin de ifadeleriyle kaydettikten sonra arz tezkiresini hazırlar ve merkeze yollardı. İstanbul'da da gerekli inceleme yapılarak teklif kabule şayan görülürse iltizam mukavelesi olmuşsayılır ve bütün bu verileri ihtiva eden bir berat hazırlanarak gönderilirdi. Ardından mültezim vergilendirme işine başlayabilirdi. Bu dönemde iltizama reâyâ veya askerî, müslüman yahut gayri müslim, yerli veya yabancı herkes katılabildi. Mukavele tahvil denilen ekseriya üç yıllık bir süre için yapılmıştır. Ancak çok defa birkaç tahvil için dokuz hatta on iki yıla kadar uzayan süreyi kapsayabilir ve bu husus verilen beratta açıkça belirtildi. Fakat devlet, harcamalarını normal olarak yıllık periyotlarla yaptığı için mültezimin de mukavelede belirlenen süre ne olursa olsun her yıl için "kistelyevm" adı verilen, yani sürenin bü-

tünü için belirlenen meblağdan her bir yıl isabet eden kısmının ayrı ayrı hesabını kapatması gerekiydi. Mültezim, ödeyeceği meblağın bir yıllığına isabet eden kısmının genellikle % 5 ile 50'si arasında değişen bir bölümünü bir nevi kefalet akçesi niteliğinde hazineye peşin olarak öderdi. Peşin yatırılan bu meblağ, yıllık kistelyevm muhasebelerinde mukaveleinin son yılında hesaba katılmak üzere hazineye bekletilirdi. Bu ise mültezimin hazineye verdiği bir nevi faizsiz kredi demekti. Asgari üç yıldan başlayarak dokuz, hatta on iki yıla kadar uzayabilen süre için yapılan mukavelede tarafların uyması bakımından tam bir simetri mevcut değildi. Devlet, vergilendirici niteliğine uygun olarak müzayedeyi sürekli açık tutardı. Talipler daha yüksek bir meblağ teklifiyle mahallinde yahut İstanbul'da her zaman için başvurabilirlerdi. Daha yüksek teklifi aldığı anda hazine mukaveleyi hemen değiştirme hakkına sahipti. Eski mültezim bu yeni meblağı kabul ederse mukavele yine onun üzerinde kalmak şartıyla yenilenirdi; kabul etmediği takdirde ise tahvil bozulur ve mukâtaa yeni talibe devredilirdi. Eski mültezim ne kadar vergilendirme yapmışsa o süreye ait kistelyevm hesabı yapıldı. Tahvilii filen bittiği için yatırılmış olduğu peşin de bu hesabın içinde yer alır, eğer kistelyevmi aşyorsa fazlası mültezime iade edilirdi.

Nazarî olarak üç ile on iki yıl arasında tasarlanan mukavele süreleri XVI. yüzyıl boyunca filen çok daha kısa olarak gerçekleşti. Toplumun bütün kesimlerine açık tutulan yoğun rekabet ortamında mukavele süreleri kısalırken iltizam bedelleri de tırmalarak yükseldi ve iltizam sektörü hızla genişledi. Bu rekabet ortamında emanet usulü de silinme derecesinde daraldı. Bu tarihlerden itibaren XIX. yüzyılın ortalarına kadar emanet usulü giderek çok nadir hallerde, ya ilk defa tesis edilen bir mukâtaa için müzayedeye esas alınacak gelir kapasitesini belirlemek gerekiyti veya iltizamla almaya istekli ve gereken düzeye meblağı ödemeye razı mültezimler bulunamadığı yahut da iltizama verildiği halde mukavele süresi içinde fevkâlâde değişimler sonucu mukâtaanın gelirinde büyük ölçüde azalma bekendiği için mültezimin işi bırakmak zorunda kaldığı durumlarda geçici olarak başvurulan istisnâ bir metot haline gelmeye başladı. Emanet usulünün iltizamla rekabet edemediği için ortadan kalktığı muhakkaktır. Zira iltizam, ema-

netle kiyaslanmayacak kadar az masraf ve küçük bir bürokratik kadro ile âzami vergilendirme imkânı sağlıyordu. Vergilendirmenin maliyeti, yalnız devlet açısından değil ekonomi açısından da emanete oranla hissedilir ölçüde düşük görünyordu. Riski yüklenerek kârî ve zararî kendine ait olacak bir vergilendirmede mümkün olduğu kadar az harcama ile âzami geliri elde etme düşüncesiyle hareket eden mültezimler bu işi, maaşla görevlendirilmiş olan memur eminlerden daha etkili şekilde başaracağına ve ekonomi üzerine, aynı vergi hacmine ulaşmak için emanete göre çok daha düşük bir kaynak yükü bindireceğine şüphe yoktur. Kısacası vergilendirmenin hem malî hem de iktisadi maliyeti bakımından emanet usulünden daha verimli ve etkin olduğunu tecrübe ile gördükleri için Osmanlı otoriteleri başlangıçtan beri iltizamı tercih ettiler ve sahasını giderek genişlettiler.

Bununla birlikte iltizam usulü devletle ekonomi arasındaki malî bağlantıyı kurma mekanızması olarak her ikisinin aleyhine olabilecek potansiyel eğilimleri de içinde taşıyordu. Uzun tarihi boyunca iltizam usulünün hem teknik organizasyon şekli hem de sosyal kompozisyonu bakımından gösterdiği değişime, bu eğilimlerle ona karşı alınan çeşitli önlemlerin ve karşı eğilimlerin bir bileşkesidir. iltizamın ekonomi ve / veya devlet maliyesi aleyhine işlemesini önlemeye mâtûf mücadelerlerin hiçbirini onun yerine rakibi olan emaneti ikame etmemiş, yine iltizamın değişik şekillerine vücut vermekle sonuçlanmıştır. Çünkü iltizam usulünün, çağın iktisadi şartları içinde verimlilikten de önemli maliye için devlet gelirlerini mevsimlik, hatta konjonktürel dalgalandırmaların koruyarak önceden görme imkânı sağlamak gibi vazgeçilmez avantajları da mevcuttu. Bir yandan bu avantajlarından artan ölçüde yararlanma, öte yandan tehlike ve sakıncalarından mümkün olduğu kadar korunma doğrultusunda bazan birbirine zıt, bazan da birbirini tamamlayan tedbir ve mücadelerin kompleks yumağı, iltizam usulünün asırlar süren değişimlerden geçmesinin temel dinamizmini oluşturmuştur.

Vergi gelirlerinin hazineye intikal edecek bölümün belirlenmesi üzerindeki mücadele ve tedbirler bu değişimeye etkileyen faktörlerin başında yer alır. Bu bölümün âzamiye çıkarılması maliyenin motiflerinin de baþındadır. Mültezimler arası

rekabet ne kadar iyi işlerse hazineye intikal eden bölüm de o derecede yüksek olur. Rekabetin işlerne derecesini iltizam bedellerinin zaman içindeki seyi kısmen yansıtır. XV ve XVI. yüzyillara ait rakamlar rekabetin az çok iyi işlediğini düşünürecek niteliktedir. Fakat aynı rakamlar, XVII. yüzyıldan itibaren giderek donuya doğru bir seyir içine girer. Rekabetin azalmış olduğunu düşündürün bu durum görünüðün arkasında müşahede edilen ilk manzara, iltizamların yavaş yavaş askerî zümre mensuplarının eline geçmiş bulunmasıdır. Askerî zümrenin XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızlanan çoğalması artan masraflar ve bütçe açıklarını beraberinde getirmiştir. Bütçe açıklarının başlıca etkisi, bu dönemde bilinen enflasyona göre düşük kalmış bulunan maaşların zamanında ve tam olarak ödenememesinde kendini gösteriyordu. Sayısı artan askerî zümre mensuplarının, reel olarak düşük kalan maaşlarını zamanında ve tam olarak alamama tehlikesiyle karşılaşlıklarında yaptıkları işler arasında (esnaflık ve ticarete girme, isyan etme vb. dışında) iltizam sektörüne yoğun şekilde girmeleri çok belirgindir. Devlet de buna karşı koymak yerine bir tehlikeden kurtulmayı sağlayacağı için yardımcı olmuştur.

Askerî zümre mensupları başlangıçtan beri iltizam sektöründe çoğunlukta idiler. Ancak XVI. yüzyılın sonlarından itibaren maaşlarını zamanında ve tam olarak alabilemeye garanti etme motifiyle iltizam sektörüne daha büyük çapta yönelmeleri bu sayıyla hızla arttırdı. Sektörün tamamıyla askerî zümre mensuplarına inhisar etmeye başlaması XVII. yüzyılın başlarında itibaren giderek hızlandı ve süreç 1060'larda (1650) aşağı yukarı tamamlandı. iltizam sektöründe daha önce sayıları az olmayan gayri müslimlerin XVII. yüzyılın ortalarından sonra hemen hemen silinmeye başlaması bu sürecin bir sonucudur.

iltizam sektörüne askerî zümre mensupları bütünüyle hâkim oluncaya kadar aralarındaki rekabet mukâtaa iltizam bedellerinde az çok artışlara yol açıyordu. Hâkimiyetin tamamlandığı 1060'lardan (1650) sonra mukâtaa iltizam bedelleri, belki de iktisadi kapasite sınırlına varmasının da etkisiyle yavaş yavaş donmaya başladı. Aynı yıllarda sayıları artmakta olan askerler arasında rekabetin yönleri de değişti. Birinci değişim, maaşlarını hazineye terketme karşılığında mukâtaa iltizamlarını almaya yönelikleridir. "Ha-

zîne-mânde" olarak bilinen bu süreç XVII. yüzyılın ilk yarısında başladı ve ikinci yarısında hızlandı. Mukâtaaların değişmez görünen bedelleri, iltizamı almak için feda edilen yıllık maaş miktarında fiilen arttırmış oluyordu. Bu süreç sayesinde devlet, daha önce mültezimlere intikal etmeye olan kârların bir bölümünü maaş ödemelerinden sağlanan tasarruf şeklinde hazineye transfer etmiş oluyordu. Bu husus, XVII. yüzyılın başı ile sonları arasında bütçe rakamlarının pek değişmemiş görünmesinin buzdagi gibi arkasında sakladığı bir süreçtir. Rekabetin değişen diğer yönü ise iltizam peşinlerinin yükseltilmesidir. Bu peşinler mültezimlerden alınan kısa vadeli iç borç demekti ve donmuş görünen iltizam bedellerini bu borcun ödenmesi söz konusu olmayan faizi oranında yükselmiş oluyordu.

Bu iki yönde yoğunlaşan rekabet sayesinde devlet vergilerden hazineye intikal eden bölüm artırmaya çalışıyordu. Fakat hazinenin payı arttıkça iltizam sektörü de ekonomiden aldığı payı artırmaya eğilimindeydi. Askerî zümrenin giderek büyüyen gövdesi ve sertleşen rekabetiyle hâkim olmaya çalıştığı iltizam sektörünün ekonomide yarattığı tahripçi etkilerini azaltmak üzere alınan tedbirler, XVII. yüzyılın sonlarına doğru mukâtaa iltizamlarında yeni bir sistem değişmesini beraberinde getirdi.

XVII. yüzyılın sonlarından XIX. yüzyılın ortalarına kadar iltizamda denemeye girişilen yeni sistem mâlikânedir. Bu sisteme iltizamlar o zamana kadar kaydedilen sürelerin en uzunu ile, kaydihat şartı ile veriliyordu. Bir mukâtaanın iltizamını mâlikâne olarak alan kişi hayatı kaldıgı süre boyunca onu elinde bulundurma hakkını da almış oluyordu. Haklarını belirten berati aldıktan sonra hazineye ve mükelleflere karşı herhangi bir kanunsuzluk yapmadıkça mâlikânesinin elinden alınması söz konusu değildi. Bu ise XVI-XVII. yüzyillardaki uygulamaların çok farklı bir garanti getiriyordu. Vade bakımından olduğu kadar rekabet ve peşin şartları bakımından da daha önceki iltizamdan çok farklı özellikleri vardı. Rekabet sıkı bir takip ve kontrol altında etkin şekilde işletiliyordu. Mültezim mâlikâne olarak satın aldığı vergi kaynağı için hazineye, önceden belirlenmiş ve yıldan yıla değişimeyeceği garanti edilmiş sabit bir yıllık vergiyi ödemekle yükümlü olacaktır. Sistem bunu, vergilendirilen kaynakların üretim kapasitelerini geliştirmeye

ye mültezimleri teşvik etmek amacıyla yapıyordu. Zira bu sayede artacağı umulan vergi gelirlerinin hazineye ödenecek sabit yıllıkin üstünde kalan kısmı mültezimlere ait kârı oluşturacaktı. Mültezim vergi kaynağını, gelecekte kazanabileceği bu muhtemel kârların bir nevi kapitalizasyonuna tekabül eden ve "muaccele" adı verilen bir peşin meblağı ödeyerek satın alacaktı. Bu peşin meblağ potansiyel alıcıların katıldığı bir müzayedeye belirleniyordu ve daha önceki iltizam peşinlerinden genellikle hem çok daha büyük bir meblağdı hem de vade itibarıyle çok farklı idi. Eski peşinler tahvil sonunda mutlaka ödenmesi gereken kısa vadeli ve faizsizdi. Yeni peşin olarak muaccelede, mukâtaanın gelirine ve mâlikâncının ömrüne göre farklı hadlerde de olsa az veya çok bir faiz mevcuttu; vade de ebedî idi, yani hiçbir zaman geri ödemesi söz konusu olmayan bir peşindi ve faiz ödemesi mâlikâncı öldüğü zaman son bulurdu. Hazine için bu muacceleler çok önemli bir yeni gelir kaynağı idi ve zamanla çok büyüyebilecekti. Zira sistem sayesinde mâlikâncılar vergi kaynağının üretim kapasitesini genişlettikçe bir yandan bunların eline geçecek vergi hâsilat fazları artacak, öte yandan sahipleri ölüp mukâtaalar devletçe yeniden satılırken kapitalizasyon meblağları olarak muacceleler de yükselecekti. Vergi iltizamlarını bir nevi aksiyon piyasasına kavuşturan bu sistem 1106'da (1695) uygulamaya konuldu ve XVIII. yüzyıl boyunca büyük yaygınlık kazanarak iktisadi faaliyetlerin her şubesinden alınmakta olan vergilerin hemen hepsi (gümruk, damga, öşür, ihtisab, bâc vb.) bu sisteme dahil edildi. Amaç ikili idi, hem ekonomide vergilendirilebilir kaynakları koruyup geliştirecek hem de vergi gelirlerini artırmaktı.

Sistemin ekonomi üzerinde beklenen ölçüde olmamakla birlikte başlangıç döneminde olumlu etkileri görüldü. Yeni mültezimler, satın aldığıları mâlikânelerde üretken faaliyetlere genellikle yardımçı oldular; güvenliği sağladılar, kredi verdiler, hatta uzun vadeli yatırımlar bile yaptılar. Bunlar daha önceki iltizamda, hatta timar sisteminde pek rastlanmayan yeniliklerdi. Büyük çoğunluğu bürokrat ve askerî zümre mensubu olan yeni mültezimler, bu sayede merkantil faaliyetlere meşrû olarak kısmen katılma imkânı elde ettiler. Bununla birlikte bu yoldan kapitalist tipte bir müteşebbis oluşmadı. Mâlikâncılar zengin birer rantîye

bürokrat olarak kaldılar. Sistemin ekonomi üzerinde zamanla olumsuz etkilerinin ortaya çıkışının başlıca sebebi dedur. Birçok yeni vergi kalemi ihdas ve ilâve edilerek sistem çok genişletildi. Mâlikâncılar, vergi toplamayı fiilen kendileri yapmayı ikinci ve hatta bazan üçüncü elden mültezimlere devretmeye başladilar. Böylece sistem, ekonomi üzerinde vergi yükünü artıracı ve üretim sektöründen giderek kalabalıklaşan rantîye zümrelerine gelir transferini büyütten bir mekanizmadan ibaret hale geldi. İltizamın hazine ile halkın ikisine de zarar verme potansiyelleri tekrar işlemeye başladığı görülmüş sitemi yeniden değiştirmeye iradesi de harekete geçti. İlk ciddi müdahale XVIII. yüzyılın sonlarında Nizâm-ı Cedîd hareketiyle başladı. Büyük ve kârı yüksek mukâtaalar mâlikâne sektörü dışına çıkarıldı. Yeni kurulan İrâdî cedîd hazinesinin kontrolünde kısa vadeli iltizamlarla idare edilmeye başlandı. Burada esas amaç, birer aracı durumuna gelmiş bulunan mâlikâncıların almakta olduğu rantı hazineye aktarabilmekti. Bu rantın bir ucunda, çoğu İstanbul'da oturan orta üst tabaka askerî zümre mensubu olan mâlikâncılar vardı; öbür ucunda da mukâtaaların bulunduğu bölgede yerleşmiş güçlü âyan ve eşraftan oluşan ikinci elden mültezimler bulunuyordu. Devlet, bu iki uca ait rantları kontrol etmek üzere önce mâlikâne sektörünü yavaş yavaş daraltmaya ve böylece mukâtaaları ikinci elden iltizama verme işini üzerine almaya başladı. İkinci olarak da mâlikâne rejiminde önce ikinci elden mültezim olarak, daha sonra yavaş yavaş mâlikâne hisseleri de satın alarak güç kazanmış bulunan taşradaki âyan ve eşrafi aradan çıkarmaya yöneldi. Bunu, mâlikâne sektöründen çıkardığı mukâtaaları devlet görevlilerine iltizama vererek yapmaya çalıştı. Nizâm-ı Cedîd'in son bulduğu 1807'de bu faaliyetler biraz duraklıysa da II. Mahmud döneminde hemen aynı yola, bu defa daha radikal ve kararlı bir şekilde girdi. Mâlikâne sahanının daraltılması giderek hızlandırıldı. Bu daraltma mâlikâncıların ellerindeki mukâtaaları gasbederek değil, Osmanlı hukuk rejimine uygun olarak mâlikâncılar oldukça mukâtaaları yeniden satışa çıkarmayarak hazinenin kontrolünde tutulması şeklinde oluyordu. Kontrolü hazineye geçen mukâtaalar, 1811'den itibaren bulundukları bölgenin vali veya sancak beyine iltizama verilmeye başlandı, amaç mahalli âyan ve eşrafın iltizam-

lardaki etkinliğini azaltmak ve merkezi otoritenin temsilcilerini güçlendirmekti. 1811-1839 döneminde bütün mukâtaalar merkezden tayin edilen vali, mütesellim ve voyvodalara iltizama verilerek idare ettirildi. Bu dönemde emanet metodu da zaman zaman denenmekle birlikte esas itibarıyle iltizam usulü hâkim vergilendirme formu olarak kaldı ve bu form merkezileştirmenin bir aleti şeklinde kullanıldı. XIX. yüzyılın ilk yarısı içinde bütün vergi iltizamlarının tek dağıtıcı haline gelen merkezî devlet ve onun adına hareket edenler, daha önce mâlikâncı ve taşra âyanının aldığı rant büyük ölçüde kontrol altında tutmayı başardılar. Bu dönemdeki modernleşme harcamaları bu sayede merkeze transfer edilmiş olan gelirlerle karşılandı. Yalnız bu transferde ekonomi de epeyce hırpalanmış bulunuyordu. Aşırı ve dengesiz vergi yükünden doğan şikayetlerin çoğaldığı bu dönemin sonunda iltizam sektörü yeni bir değişime devresine giriordu. Bunu iltizam metodu bakımından sonun başlangıcı diye nitelmek gerekir.

Gülhane'de 3 Kasım 1839'da okunan Hatt-ı Hümâyûn'da "... âlât-i tahribiyyeden olup hiçbir vakitte semere-i nâfîsi görülmeyen iltizâmât usûl-i muzırrası"-nın kaldırılacağı açıkça ifade ediliyordu. Mart 1840'ta devletin Tanzimat'a dahil edilen ana gövdesinde iltizam tamamen kaldırılarak vergilerin, yeni oluşturulmuş muhâssîlik teşekkülâti içinde maaşlı memurlar vasıtâsıyla emanet usulüne göre toplanmasına başlandı. Kaldırılmışında en önemli motif iltizamın halk üzerinde meydana getirdiği, vergilendirmeyi zulüm derecelerine vardırmakta olan yükünü hafifletmekti. Vergi yükünü gereginden fazla ağırlaştırdığı kabul edilen iltizam metodu, bu yükün gelirini yalnız halkın değil aynı zamanda hazinenin de aleyhine olarak genişlemekte olduğu için tamamıyla terkedilirse hem halkın üzerindeki vergi yükü hafifletilmiş hem de hazinenin gelirleri artırılmış olacaktı. Bu nu gerçekleştirmek üzere getirilen yeni uygulama geçmişte denenmiş benzeri tedbirlerden radikal şekilde ayrılyordu. Geçmişte bu tedbirler hep iltizamı iyileştirme veya düzeltme niteliğinde kalmış ve metodun tamamıyla terkedilerek emanet usulüne geçme hiçbir zaman düşünülmemişti. İlk defa böyle bir radikal karar alınarak iltizamın tamamıyla terkedilmesi söz konusu oluyordu.

Bu teşebbüs başlangıçta pek başarılı olamadı. Bu işi başarabilecek etkinlikte

bir malî bürokrasi hemen kurulmadığı gibi ekonominin gelişme derecesi ve üretim - ulaşım - pazarlama yapısı, çoğu aynı olarak tesbit ve tahsil edilen ziraât ürünlerin toplanması, depolanması, nakliyesi, pazarlanması ve nihayet nakit olarak hazineye intikal ettilmesine imkân vermekten oldukça uzaktı. İki yıllık emanet idaresi, iltizamda söz konusu olan şikâyetlerin tamamını ortadan kaldırımadı. Buna karşılık Tanzimat'ın nisbeten daha âdil olmak üzere uygulamaya konulan yeni vergi rejimi, daha önce imtiyazlı bazı grupların ve bazı bölgelerde bizzat halkın yeni şikâyetlerine sebep oldu. Daha da önemlisi, iltizam sayesinde tâhsili malî yılın başından itibaren imkân dahiline girmekte olan bütçe gelirleri, emanetle vergileri toplayan muhâssillerin yılın sonuna doğru yapacakları ödemelere bağlı kaldığı için bir yıla yaklaşan bir gecikme ile karşı karşıya kalınmıştı. Osmanlı maliye otoriteleri bu meseleyi, daha baştan öngörerek tarihinde ilk defa kâğıt parayı piyasaya çıkarıp halletmeye çalışmışlardır. Ancak yıl sonunda hesaplar yapıldığı zaman gelirlerin iltizamın sağladığından çok daha düşük düzeyde kaldığı görüldü. Bir sonraki yıl da durumun aynı olduğu anlaşılıncı iltizam metoduna tekrar dönüş de kaçınılmaz hale geldi. Ne hazine ne de halk emanet yönetiminden memnun kalmıştı. İltizam sektörüne hâkim zümrelerin baskısı ve dirençleri bu sonucun oluşmasında etkili olmuştur. İltizama 1842'den itibaren yeniden dönülmekle birlikte bunun en büyük şikâyetlere yol açtığı, sakıncalarının en çok ortaya çıktıığı ziraât üretimde bir yıl daha emanet usulüne devam edildi. Ancak hazine bakımından emanet usulü en başarısız sektör olduğundan 1843'ten itibaren burada da iltizama dönmekten başka çare bulunamadı.

Açık seçik tarifelere göre vergilendirilmediği için kanunsuz baskılara yönelik imkânının az olduğu düşünülen gümrükler yeniden iltizama devredilen ilk büyük grubu oluşturdu. Mart 1842'den başlayarak İstanbul, Cidde ve Yemen müstesna olmak üzere bütün gümrükler yeniden iltizamla idare edilmeye başlandı. Bununla beraber iltizamı ortadan kaldırma konusunda siyasi irade yerleşmiş bulunduğu için gümrüklerde emanet yönetimi Mart 1860'tan itibaren gerçekleştirildi.

Âşârda da iltizama 1843'te yeniden dönülmekle birlikte devletin esas hedefi ve iradesi, üretici halkın üzerindeki bas-

kını hafifletici mekanizma ve tedbirlerle iltizam metodunu mümkün olduğu kadar iyileştirmek, daraltmak ve neticede kaldırırmaktı. Nitekim bu tarihten sonra iltizam usulünün, devlete ve halka zarar veren uçlarını budama yönünde alınan bir seri tedbirle sahâsi giderek daraltıldı. Ancak tamamıyla ortadan kaldırılması Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar gerçekleştirilemeden kalmış ve Cumhuriyet devrinde âşârla birlikte 17 Şubat 1925 tarihli kanunla tasfiye edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, Cevdet - Darphane, nr. 2824; BA, Cevdet-i İktisat, nr. 480; BA, Cevdet - Dâhiliye, nr. 2569; BA, Cevdet - Mâliye, nr. 10245, 10691, 11624, 24771; BA, MAD, nr. 7550, 7943, 8009, 8151, 9825, 9831, 9838, 9842, 9843, 9856, 9857, 10009, 10222, 10244, 10263, 10270, 10271, 10280, 19904; BA, İrade - Meclis-i Mahsus, nr. 181, 596, 1261, 1758, 1762, 2554, 2564, 2806, 2866, 3077, 3465, 3484, 3503, 3623, 3628, 3828, 3904, 3945, 4210, 4471, 4734, 4856, 4877, 5611, 5635; BA, İrade - Dâhiliye, nr. 454, 893, 1404, 1489, 1871, 4839, 4982, 5659, 8806; BA, İrade - Meclis-i Vâlâ, nr. 16, 79, 89, 94, 109, 415, 501, 620, 845; BA, İrade - Mâliye, nr. 6/9 C 1310; 3/12 S 1310; BA, HH, nr. 1178, 1366, 8310, 18705, 19310A, 26164, 26511, 26533, 48342; BA, A.MKT Meclis-i Vâlâ, nr. 42/60, 119/21; BA, Mâliye - Vâridat, nr. 1814, 2237; BA, KK, nr. 5040; *Kânunnâme-i Sultânî ber Mücebi-i 'Örf-i 'Osmâni* (nşr. Robert Anhegger - Halil İnalçık), Ankara 1956, s. 9-11, 17-22, 34-35, 44-46, 73-76, 80-81; Süleyman Südi, *Osmanlı Vergi Düzeni: Defter-i Muktesid* (hz. Mehmet Ali Ünal), Isparta 1996, s. 135-152; *İhsâyyât-ı Mâliyye* (1325), İstanbul 1327, s. 72-76; F. Lokkegaard, *Islamic Taxation in the Classic Period*, Copenhagen 1950, s. 92-108; E. Vas, "Eléments pour compléter l'histoire de l'administration des finances du vilayet de Buda au XVIe siècle", *Studia Turcica* (ed. L. Ligeti), Budapest 1971, s. 483-489; A. Cohen, *Palestine in the Eighteenth Century*, Jerusalem 1973, s. 179-203; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, İstanbul 1977, II, 334-359; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s. 80, 120-135; H. Gerber, *Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914*, Berlin 1985, s. 160-177; a.mlf., "Jewish Tax-Farmers in the Ottoman Empire in the 16th and 17th Centuries", *JTS*, X (1986), s. 143-154; Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul 1986, s. 282-286; Abdullatif Sener, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990, s. 36-43, 121-139; I. Copland - M. R. Godley, "Revenue Farming in Comparative Perspective: Reflection on Taxation, Social Structure and Development in the Early - Modern Period", *The Rise and Fall of Revenue Farming* (ed. John Butcher - Howard Dick), New York 1993, s. 45-68; L. T. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden 1996, s. 119-160; a.mlf., "Ottoman Fiscal Administration: Decline or Adaptation?", *The Journal of European Economic History*, XXVI/1, Roma 1997, s. 157-179; Murat Çizakça, A

Comparative Evolution of Business Partnerships The Islamic World and Europe with Specific Reference to the Ottoman Archives, Leiden 1996, s. 140-143; a.mlf., "Tax-farming and Financial Decentralization in the Ottoman Economy, 1520-1697", *The Journal of European Economic History*, XXII/1 (1993), s. 219-250; Halil İnalçık, "Centralization and Decentralization in the Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History* (ed. Thomas Naff - Roger Owen), Carbondale - Edwardsville 1977, s. 27-52; Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 99-126, 153-171, 228-230; Halil Sahillioğlu, "Bir Mültezim Zimem Deferine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", *İFM*, XXIII/1-2 (1963), s. 145-218; Mehmet Ali Ünal, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Bir İltizam Sözleşmesi", *TİD*, sy. 6 (1991), s. 59-71; Joseph E. Matuz, "Contributions to the Ottoman Institution of the İltizâm", *Osm.Ar.*, sy. 11 (1991), s. 237-249; Ariel Salzman, "An Ancient Régime Revisited: 'Privatization' and Political Economy in the Eighteenth Century Ottoman Empire", *Politics and Society*, XXI/4 (1993), s. 393-423; G. Baer, "İltizâm", *EI²* (Ing.), III, 1154-1155.

 MEHMET GENÇ

ILTUTMIŞ

Ebü'l-Muzaffer Şemsü'd-dünyâ
ve'd-dîn İltutmiş b. İl (İlem) Hân
(ö. 633/1236)

Delhi Sultanlığı'nn
gerçek anlamda
kurucusu kabul edilen
Türk asıllı hükümdar
(1211-1236).

Adı kaynaklarda İltemiş / İletmiş (إلتمش) şeklinde geçmekle birlikte (Nesevî, s. 91) ilim âleminde İltutmiş diye tanınmıştır. Hayatının ilk devresine dair Gazne, Buhabra ve Bağdat'ta gulâm olarak bulunduğundan başka bilgi yoktur. Kısa sürede efendisi Delhi Sultanı Kutbüddin Aybeg'in güvenini kazanarak devletin en üst kademelerine yükseldi ve onun kızıyla evlendi; Gevâliyâr (Gwalior), Beren, Bedâûn valiliği ve ordu kumandanlığı yaptı. Kayınpederin ölümünden (1210) sonra oğlu Ârâm Şâh'ı mağlûp ederek tahtı ele geçirdi (607/1211). Tarihçiler, onun Ârâm Şâh'ın yönetiminden memnun kalmayan devlet adamlarının daveti ve ulemânın onayı ile tahta çıktığını kaydeder.

İltutmiş, saltanatının ilk yıllarını devleti için büyük tehlike oluşturan Gurlular'ın Türk asıllı kumandanlarından Tâceddin Yıldız'la savaşarak geçirdi. Onun ölümünden (612/1215) sonra Delhi Sultanlığı'nın toprakları üzerinde emeller besleyen Mülton Sultanı Nâsırüddin Kabâce ile uğraş-